

KASTEEL KATERN

September 2011 ■ jaargang 13 ■ nummer 34

Periodiek van de Nederlandse Kastelenstichting

COLOFON

Kasteelkatern is een uitgave van de Nederlandse Kastelenstichting en verschijnt 4 keer per jaar.

Redactieadres Kasteelkatern
Nederlandse Kastelenstichting
Markt 24
3961 BC Wijk bij Duurstede
T 0343-578995
F 0343-591403
E info@kastelen.nl
I www.kastelen.nl

Eindredacteur
dr. F. Vogelzang

Redactie
mevr. drs. J.M.M. Wielinga
mevr. drs. L.D. Wessels

Aan dit nummer werkten verder mee
M. Van Ginkel, MSC

Omslag: Huis Mensinge,
foto Peter van der Wielen, 2004.

Ontwerp: Nika Grafische Vormgeving
Vormgeving: Alphons te Beek

Druk: GVO grafisch bedrijf B.V.
Ponsen & Looijen te Ede
Opplage: 2000

De NKS aanvaardt geen verantwoordelijkheid voor ingezonden stukken en behoudt zich het recht voor om ingezonden stukken zonder opgaaf van redenen te weigeren. Aan alle artikelen wordt de meeste zorg besteed, maar de ervaring heeft geleerd dat desondanks fouten niet geheel te voorkomen zijn.

Kasteelkatern is een uitgave van de NKS en wordt gratis toegezonden aan de begunstigers en relaties van de stichting.

U kunt uw reactie of artikel sturen naar hierboven genoemd adres. Mocht u teksten uit deze uitgave willen overnemen, neemt u dan contact op met de redactie.

De uiterste datum voor het opleveren van kopij voor het volgende nummer is: 15 oktober 2011.

De volgende uitgave van Kasteelkatern verschijnt in december 2011.

VAN DE REDACTIE

Het Open Monumentendag en 2012, het Jaar van de Buitenplaats

Het thema van Open Monumentendag, die dit jaar op 10 september gehouden wordt, is 'Nieuwe functie – Oud gebouw'. Meer dan 50 kastelen en buitenplaatsen openen in dat weekend hun deuren.

Hergebruik van monumenten is de belangrijkste manier om gebouwen te behouden. Als er geen nieuwe functie wordt gevonden, verliest het gebouw draagvlak, zowel emotioneel als economisch. Hoe beter een monument maatschappelijk is ingebed, hoe meer het blijft leven in het collectieve bewustzijn. Veel kastelen en buitenplaatsen hebben zo'n nieuwe functie, bijvoorbeeld als kantoor, onderwijsinstelling, klooster, museum of instelling voor geestelijke gezondheidszorg.

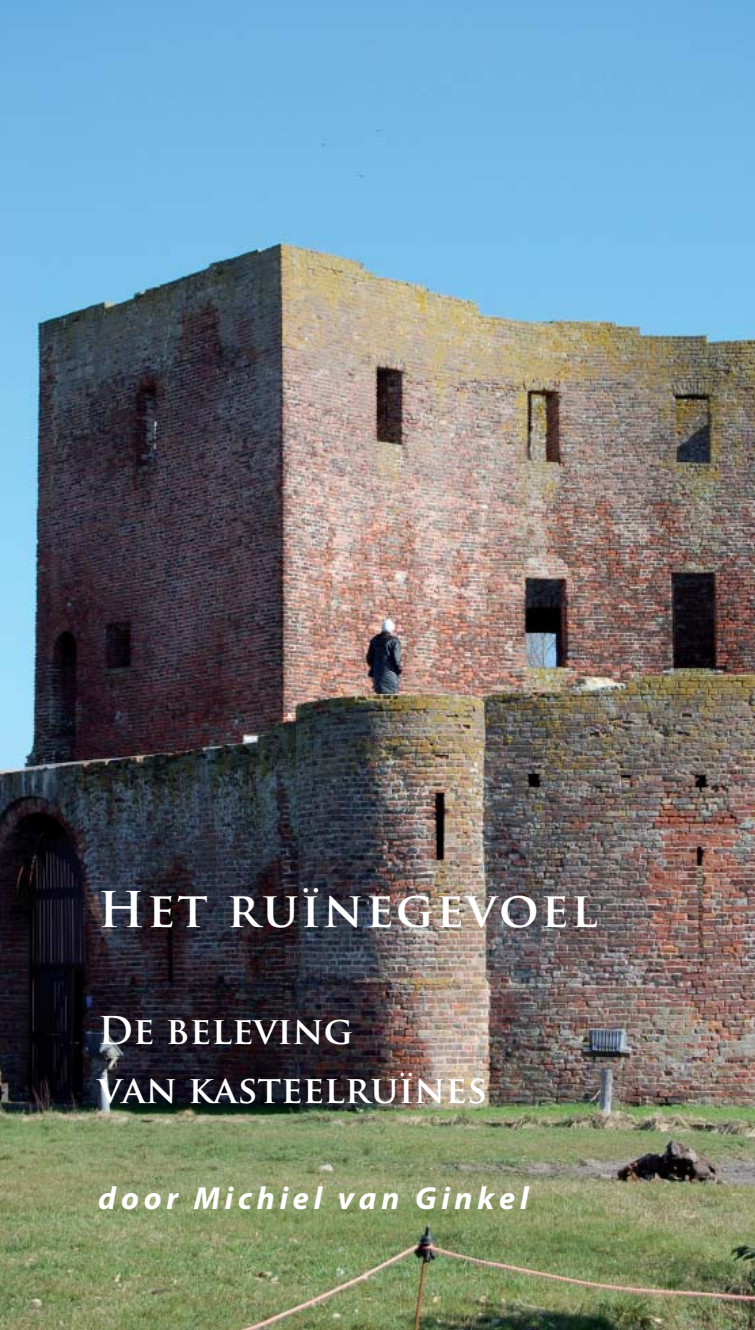
Bij buitenplaatsen, waarbij het dus draait om de combinatie van huis, tuin en park en interieur, is het heel belangrijk om die omgeving ook te betrekken in dat hergebruik. De prachtige parken maken de buitenplaats en ook die omgeving moet onder de beschermde status van het monument vallen. In Zuid-Holland is dat zelfs sinds kort vastgelegd in het officiële beleid van de provincie. Daar heeft men een lijst van buitenplaatsen opgesteld, waarbij ook de biotoop, de omgeving, in de bescherming is opgenomen. Die omgeving gaat verder dan tuinen en bijgebouwen in de directe omgeving. Zichtassen, waterpartijen, landerijen horen er vaak ook bij en zijn van

invloed geweest op de ruimtelijke ordening van de wijde omgeving. Dat is nog steeds te herkennen. De NKS is in opdracht van Zuid-Holland nu bezig met een onderzoek naar kasteelplaatsen en hun bescherming. Vele kastelen en vroege buitenplaatsen zijn inmiddels verdwenen, maar in het landschap is vaak nog veel van die vroegere aanleg te herkennen. Behoud daarvan maakt de relatie tussen heden en verleden duidelijk en geeft de huidige plek een dieper in de tijd gewortelde identiteit. Door die wortels zichtbaar te maken, worden omwonenden en bezoekers zich bewust van de geschiedenis van hun woonomgeving. Ook kunnen nieuwe functies van de biotoop die historische lagen gebruiken, als inspiratiebron en identiteitsdrager. In dit nummer van Kasteelkatern besteden we op verschillende manieren aandacht aan buitenplaatsen, als voorschot op 2012, dat is uitgeroepen tot het Jaar van de Buitenplaats. De NKS zal volgend jaar op verschillende manieren meewerken om buitenplaatsen extra in het zonnetje te zetten. Zo komt er een speciaal buitenplaatsennummer van Kasteelkatern en zal de Dag van het Kasteel bijzondere aandacht geven aan buitenplaatsen en aan hun nieuwe functies. Veel buitenplaatsen zijn hun loopbaan begonnen als kasteel. Een goed voorbeeld daarvan is Zoelen bij Tiel, dat het onderwerp is van het volgende deeltje in de reeks Nederlandse Kastelen. Donateurs ontvangen dit boek zeer binnenkort. Reden te meer om donateur te worden van de NKS!

.....

Kasteel Zoelen, foto Peter van der Wielen, 2000.

HET RUÏNEGEVOEL

DE BELEVING VAN KASTEELRUÏNES

door Michiel van Ginkel

Ruïnes van kastelen hebben op dit moment de volle belangstelling van politiek, beleidsmakers en het publiek, en met reden. Het cultureel erfgoed heeft sowieso de aandacht. De discussie gaat vooral over de plaats van deze monumenten in het maatschappelijk bestel. Wat betekenen ruïnes voor ons en wat kunnen we ermee?

Michiel van Ginkel heeft dit onderzoek uitgevoerd in het kader van zijn Masterstudie Geo-communicatie

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is bezig hiervoor een beleid te ontwikkelen. Datzelfde geldt voor de Rijksgebouwendienst (Rgd), die immers als rijksinstelling een aantal kasteelruïnes beheert. Op de website van deze dienst staat dat de Rgd "als eerste verantwoordelijk is voor de Rijkshuisvesting en de Rijksmonumenten. Daaruit volgt een voorbeeldfunctie in het publiek opdrachtgeverschap waarbij klantgericht denken als vanzelfsprekend dient samen te gaan met de kwaliteit van architectuur en stedenbouw."

Een belangrijk thema voor de Rgd is herbestemming van zijn monumenten en dat geldt ook voor de ruïnes. In opdracht van de Rijksgebouwendienst is door de NKS een onderzoek uitgevoerd naar de beleving, wensen en verwachtingen van bezoekers ten aanzien van kasteelruïnes in Nederland. De Rijksgebouwendienst, eigenaar van diverse ruïnes, beraadt zich op de toekomst. Hoe dienen we om te gaan met deze relikwieën uit het verleden?

Geen ruïne is eender

Ruïnes, en vooral kasteelruïnes, oefenen al eeuwenlang aantrekkingskracht uit op de mens. Daardoor besluiten mensen ruïnes te bezoeken, soms spontaan, soms doelbewust. Die bezoekers hebben verschillende verwachtingen en wensen ten aanzien van de ruïne. Juist omdat er zoveel verschillende ideeën over ruïnes bestaan, is het heel belangrijk te kijken naar de verschillende vormen van beleving en wensen van bezoekers. Het ondervragen van bezoekers van ruïnes is de basis geworden van dit onderzoek. De uitkomsten hiervan zijn een hulpmiddel bij het bepalen van het toekomstig beleid.

In het onderzoek is uitgegaan van de huidige situatie. De bezoekers kennen uiteenlopende waarderingen toe aan het object.

Om in te spelen op de wensen van het publiek kan de eigenaar/beheerder besluiten de aantrekkelijkheid van de ruïne te vergroten. Dit kan resulteren in een groter bezoekersaantal, hetgeen echter voor het behoud van de ruïne grote gevolgen kan hebben. En dat terwijl ruïnes altijd, ook zonder bezoek, onderhoud en aandacht vergen. En het zijn niet alleen bezoekers die van invloed zijn op de staat van een ruïne, ook wind, regen, flora en soms fauna spelen hierin hun rol.

Dit alles is beleidsbepalend. Consolidatie en toevoeging van extra attracties als horeca kunnen bijdragen tot grotere tevredenheid van het bezoek, of juist niet. Bij het bepalen van het beleid speelt dat allemaal een rol.

Om deze vragen te beantwoorden zijn de bezoekers van zeven kasteelruïnes in Nederland ondervraagd. De ruïne van Duurstede, de ruïnes van Brederode, Mathenesse (Huis te Riviere), Slot Teylingen, Kasteel Heusden, Kasteel Valkenburg en Kasteel Keverberg zijn totaal verschillende kasteelruïnes met elk een specifieke ligging en omge-

ving en ook een geheel eigen karakter. Het onderscheid draagt bij aan de beleving en wensen van de bezoekers.

De hoofdvraag van dit onderzoek was:

- *In hoeverre is de huidige waardering van de bezoekers ten aanzien van de bezochte kasteelruïne positief, en in hoeverre sluit deze waardering aan bij de wensen en verwachtingen die de bezoekers hebben?*

Uit deze hoofdvraag volgden drie deelvragen:

- *In hoeverre hangt de huidige beleving van de kasteelruïne samen met de huidige conditie/entourage?*
- *In hoeverre voldoet de huidige ervaringsbeleving van de kasteelruïne aan de verwachting die de bezoekers hebben, of ontbreekt er bijvoorbeeld iets?*
- *In hoeverre zou het bezoekersaantal toe nemen op het moment dat de kasteelruïne een bepaalde functie krijgt toegewezen?*

Belangstelling voor erfgoed

De beleving van kasteelruïnes in Nederland is onderhevig geweest aan verandering. In de zestiende eeuw had men al interesse in ruïnes, hoewel dat in die tijd vaak nog draaide om gevoelens van vergankelijkheid. Deze manier van beleving werd versterkt als kunstenaars de ruïnes gaan vastleggen op schilderijen, gravures en met andere kunstuitingen. In de negentiende eeuw gingen ruïnes tevens een rol spelen in de vorming van een nationaal verleden, dat het jonge Koninkrijk der Nederlanden van een gezamenlijk fundament moest voorzien. Een gedeeld verleden is daarvoor een vereiste en daarin spelen tastbare resten een belangrijke rol.

In de loop van de negentiende eeuw komt ook het besef van behoud van erfgoed op. Mensen krijgen steeds meer het idee dat de 'relicten' uit het verleden van belang kunnen zijn voor de toekomst en daardoor krijgt het behouden van dit erfgoed een hoge prioriteit.

Vorige pagina: Ruïne Teylingen.

Boven: Ruïne van Brederode.

Linksonder: Poortgebouw van ruïne van Brederode.

De erfgoedgedachte is in onze tijd een centraal gegeven. Erfgoed speelt nu politiek een belangrijke rol, onder meer als uitgangspunt bij de ruimtelijke ordening. Voor wat betreft de belangstelling van het moderne publiek ten aanzien van het cultureel erfgoed is door het onderzoeksbureau Alterra (kennisinstituut voor de groene omgeving, onderdeel van Wageningen University & Research centre) in 2007 onderzoek gedaan naar de redenen waarom mensen monumenten bezoeken. Deze redenen zijn kort te omschrijven als:

1. Gezelligheid
2. Even er tussen uit zijn
3. Interesse
4. Opgaan in de natuur
5. Sportieve uitdaging

Het blijkt dat vooral 'Interesse' voor bezoekers van cultureel erfgoed de belangrijkste reden om een kasteelruïne te bezoeken is, maar dat deze reden veelal ook samen gaat met de eerste, de tweede en de vierde reden. De sportieve uitdaging, bijvoorbeeld een klimmuur bij een kasteelruïne (zoals bij de ruïne van Valkenburg), speelt nauwelijks een rol

Beleving en conditie

Uit het onderzoek bleek dat er voor alle onderzochte kasteelruïnes een verband bestaat tussen beleving van de bezoekers en de conditie van het object. Dit lijkt zo te zijn omdat de bezoekers hun mening over en waardering van het object vrijwel direct aanpassen op het moment dat ze het object bezoeken. Het uiterlijk van de ruïne speelt daarbij een grote rol. Brederode wordt door de bezoekers bijvoorbeeld positief beoordeeld, omdat er relatief veel muurwerk zichtbaar is en de toren te beklimmen is. Dat deze toren in de negentiende eeuw is gereconstrueerd maakt de bezoekers niets uit, want juist die toren geeft

de ruïne zijn kenmerkende uitstraling. Hieruit lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat reconstructie voor uitstraling zorgt. Dat is niet altijd het geval. Voor kasteel Heusden bijvoorbeeld geldt dat de in 1987 uitgevoerde reconstructie heeft gezorgd voor het zichtbaar maken van het kasteel, maar dat de bezoekers toch geen positieve ruïnebeleving ondergaan doordat de reconstructie nauwelijks herkenbaar en wegens slecht onderhoud onaantrekkelijk is. Een slechte conditie van een kasteelruïne hoeft niet altijd een negatieve invloed te hebben op de beleving van de bezoekers. In Valkenburg bijvoorbeeld verkeert de kasteelruïne niet in een heel goede staat, maar is deze wel heel geliefd bij het publiek. Dat komt doordat er rekening is gehouden met de bezoekers. Juist hierdoor zullen mensen een kasteelruïne mogelijk sneller positief waarderen: hij voldoet aan hun wensen en verwachtingen. Opmerkelijk is wel dat men hier vooral komt voor de aantrekkelijkheid van de binnenstad en de ruïne vooral beschouwt als onderdeel daarvan. Het uitzicht op het centrum van Valkenburg vanaf de burchtheuvel is een attractie.

Over die wensen en verwachtingen is nog meer te melden. Die verschillen per object. Zo zouden bezoekers van Brederode en Duurstede graag wat willen drinken in de nabijheid van de ruïne. De bezoekers van Duurstede, dat als partylocatie wordt gebruikt, willen de ruïne ook wel eens van binnen zien, iets wat nu niet kan. Teylingen is, samen met Valkenburg, een van de weinige bezochte kasteelruïnes in dit onderzoek waar de bezoekers precies kregen wat ze hadden verwacht, wat onder meer te danken is aan een adequate informatievoorziening. Dat niet overal de presentatie van de ruïne zo goed op orde

Rechtsboven: Ruïne Duurstede.

Onder: Heusden.

is, bleek in Heusden, waar de bezoekers zich afvroegen waar de kasteelruïne eigenlijk was. De informatievoorziening over het historische stadje Heusden zelf is daarentegen wel voldoende. Over Mathenesse was helemaal geen informatie beschikbaar en hadden de bezoekers geen idee wat de ruïne oorspronkelijk was: een stuk stadsmuur, een stadspoort? Dat het hier gaat om een kasteelruïne is volstrekt onduidelijk.

Waardering, beleving en verwachting: toekomst-scenario

Met uitzondering van de bezoekers van Kasteel Valkenburg waren de bezoekers het er over eens dat de ruïnes niet een specifieke functie moeten krijgen. Mogelijke functies als horeca of hotel zijn, volgens de bezoekers die tijdens het onderzoek zijn benaderd, ongewenst. Men zou dan het monument niet meer bezoeken. Het is wel heel goed mogelijk dat de ruïne dan een ander type bezoeker zal aantrekken. In ieder geval zou de moderne bezoeker graag zien dat het object en zijn omgeving gewoon te bezoeken is, dat er bijvoorbeeld een kleine horecagelegenheid is en dat je niet verplicht bent tot een activiteit, zoals deelname aan een rondleiding. De waardering van bezoekers aan de ruïnes van Teylingen en Valkenburg is positief. Deze objecten voldoen aan de verwachtingen van de bezoekers. De informatievoorziening is bijvoorbeeld in vergelijking met andere kasteelruïnes redelijk op orde. Jongere bezoekers van Teylingen zouden wel graag meer willen weten over het gebruik van Teylingen als filmset voor de televisieserie van Bassie en Adriaan (eind jaren '80). Daar valt nog wat te halen, aangezien Teylingen het altijd goed doet bij gezinnen met jonge kinderen. Valkenburg wordt door de bezoekers bijzonder positief gewaardeerd. In principe is dit kasteel in z'n context goed gesitueerd, maar wel erg toeristisch. De bezoekers komen er niet specifiek voor de kasteelruïne, maar voor Valkenburg als geheel. De ruïne wordt gezien als attractie, men komt vooral ook voor het mooie uitzicht over de stad, terwijl de bezoekers van de andere kasteelruïnes een ander uitgangspunt hebben. Brederode scoort wat lager door het ontbreken van een bescheiden horecavoorziening en omdat de beleving wordt verstoord door de prominent aanwezige satel-

Boven: Ruïne Valkenburg.

Onder: Mathenesse.

Rechts onder: Ruïne Kessel.

lietschotel van de beheerder. Het verwijderen van die schotel en het realiseren van een horecagelegenheid zou Brederode zeker hoger op de waarderingsladder plaatsen.

Mathenesse en Heusden doen het slechter op de schaal van de waardering, omdat er nu niets gedaan wordt met de kasteelruïnes. Daarbij is Mathenesse ingekapseld door het gemeentekantoor en is Heusden niet herkenbaar als kasteelruïne en in gebruik als kinderspeelplaats. Sommige bezoekers van Mathenesse opperden dat het kasteel maar verplaatst zou moeten worden naar het 50 meter verderop gelegen parkje, waarmee het veel meer een eigen plek zou verkrijgen. Een enkeling stelde voor om de bovenverdieping van de donjon te herstellen, zodat de ruïne meer funtiës zou kunnen krijgen. Een functie kan bijdragen aan de kwaliteitsimpuls voor het object. En het eerste wat de bezoekers van Heusden zich afvroegen of er eigenlijk wel een kasteelruïne is. De ruïne is slecht aangegeven en verkeert in een slechte staat. Omdat het gereconstrueerde 'object' niet goed onderhouden wordt, is het niet aantrekkelijk om rond te lopen. Een betere informatievoorziening en beter on-

derhoud zijn allernoodzakelijkst om bezoekers naar het voormalige kasteel te halen.

Duurstede blijkt een uitzondering. De waardering is positief, maar de ruïne is niet te bezoeken als men niet als gast van een van de feesten en partijen komt. De bezoekers zijn positief over de omgeving en de netheid, maar missen toch wat. Het feit dat het kasteel niet is opgesteld en er in de ruime omgeving geen gelegenheid is om even iets te drinken, viel de bezoekers tegen. Ook is men van mening dat het dicht begroeide landschapspark beter onderhouden zou moeten worden.

Een apart geval is ook de ruïne van Kessel. De gemeente wil van de ruïne een hotel maken. Subsidies zijn al verkregen. Bezoekers in de omgeving van het kasteel hadden op zichzelf geen probleem met de herbouwplannen, maar wel met de hotelfunctie. Daardoor zou het kasteel, dat dan overigens geen ruïne meer zal zijn, niet meer toegankelijk zijn voor de individuele ruïnebezoeker en dat is iets wat het publiek nu juist wel graag wil.

De waardering die bezoekers koppelen aan de bezochte kasteelruïne is, zo blijkt, afhankelijk van wat ze verwachten te zien en te beleven: blijkt dat de ruïne helemaal niet aan de verwachting voldoet, dan is de waardering vaak negatief, voldoet de kasteelruïne wel aan de verwachting dan is de beoordeling ook meteen positiever. Wanneer de ruïnes afzonderlijk van elkaar worden bekeken, wordt dit beeld nog eens versterkt.

Beleid

Het blijkt dus dat de waardering van de kasteelruïnes in Nederland door bezoekers niet eenduidig is en dat betekent dat er geen algemeen beleid geformuleerd kan worden dat van toepassing op alle ruïnes. Iedere plek is uniek, heeft zijn eigen mogelijkheden en problemen. Er zal per ruïne gekeken moeten worden naar de wensen en verwachtingen, zoals de ruimtelijke context. Dan zal per object kwalitatief hoogwaardig beleid gemaakt kunnen worden. ■

STAVERDEN: LANDGOED OP DE VELUWE

door Fred Vogelzang

Het kasteel Staverden ligt te midden van een landgoed van meer dan 700 ha tussen Ermelo en Elspeet. Het kasteel is, zoals zoveel middeleeuwse huizen, later omgevormd tot een buitenplaats. In het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde Staverden zich tot een bijzonder landgoed.

2012 is uitgeroepen tot het Jaar van de Buitenplaats. Een goede manier om aandacht te vragen voor dit belangwekkende culturele erfgoed.

Fred Vogelzang is
wetenschappelijk medewerker bij de NKS

Middeleeuwen

Al in het jaar 1290 is er sprake van een Hof te Staveren, eigendom van het Gelders gravenhuis. Die hof lag toen nog temidden van uitgestrekte heidevelden, aan de oever van de Leuvenumse of Hierdense Beek. Veel van de oudere bossen waren verdwenen, door houtkap en aantasting door schaapskuddes. Staverden had voor de graaf onder meer een agrarische functie, want ieder jaar betaalde hij uit de opbrengst van de hof 6 mud rogge aan de Walburgiskerk in Zutphen. Nu verschilde een mud van plaats tot plaats, maar het gaat om minimaal 240 liter. In 1291 gaf de graaf aan Staverden stadsrechten, waarschijnlijk om zijn machtsbasis op de Veluwe te versterken. Er was toen waarschijnlijk nog geen kasteel, wel een kapel ter plaatse. De graaf (vanaf 1339 hertog) zelf verbleef zelden op Staverden en in de veertiende eeuw heeft hij het Hof in leen uitgegeven. Een opvallende verplichting van de leenman was het leveren van pauwenveren, die een plek kregen op de helm van de leenheer. Daartoe hield men op Staverden een aantal witte pauwen.

In 1400 was ene Gaedert van Staveren leenman. Een van zijn nazaten verkocht de hof aan de hertog van Gelre in 1521. Toen was sprake van een hof te Staveren met molen, gebouwen, alles omgeven door zandgronden, weilanden, bos en broekland. De molen werd onder meer gebruikt voor het oppompen van water voor de slotgracht.

Toen Alva Staverden enkele decennia later in beslag liet nemen, trof hij een aangename plek aan, met mooie eikenbomen. Toen was blijkbaar het kasteel al in gebruik als een buitenplaats. Dat is niet zo gek: op meer plekken rondom de Veluwe waren versterkte huizen verzezen, die eerder als een soort vroege buitenplaats lijken te hebben dienstgedaan. Opvallend vaak was het de graaf (later hertog) van Gelre, die deze huizen in handen kreeg en ze vervolgens in leen gaf aan zijn bastaardkinderen of hovelingen, die in hoog aanzien stonden. Een voorbeeld is het huis Schoonderbeek bij Putten, gebouwd aan het begin van de zestiende eeuw. In 1519 kwam het in handen van hertog Karel van Gelre (1492-1538), die het vervolgens aan zijn bastaarddochter schonk. Hij was er regelmatig te gast, want het was aangenaam jagen in de omgeving van Putten. Een ander voorbeeld is de Cannenburch, dat na de dood van de hertog in 1538 al snel in handen kwam van diens jagermeester.... een duidelijke aanwijzing van wat dit huis zo aantrekkelijk maakte. Ook Biljoen bij Arnhem kwam in 1530 in handen van de hertog.

Buitenplaats

Toen kastelen vanaf de zestiende eeuw steeds meer hun militaire functie verloren omdat de wedren met

het geslacht definitief verloren was, besloten diverse eigenaren van hun versterkte huis een aangenaam buitenverblijf te maken. Ze lieten daartoe ook mooie tuinen, bossen, lanen en waterpartijen aanleggen. Om de zaak economisch rendabel te maken of te houden, werden de vaak aanwezige boerenbedrijven gehandhaafd of werden nieuwe boerderijen op het landgoed gebouwd. In deze tijd gebeurde dat nog op kleine schaal, de grote hausse aan buitenplaatsen kwam eerst in de zeventiende eeuw. Vooral Amsterdamse kooplieden, die veel geld hadden verdiend in de internationale handel, lieten buitenplaatsen aanleggen langs de Vecht, de duinstreek of in de nieuwe droogmakerijen in Noord-Holland. Maar ook adellijke families hadden, soms al eerder, hun voorouderlijke huizen tot luxe verblijven verbouwd. Staverden kwam in handen van de familie Ruytenberch tot Zuythem. Via huwelijk raakte Staverden verbonden met de Brielse familie Van Bronckhorst, die ook connecties had met de Nassaus. Eigenaar Unico Ruytenberch vestigde zich echter in Zwolle en Staverden zal toen leeg hebben gestaan of is misschien af en toe verhuurd. In 1650 moesten de eigenaren het huis wegens schulden verkopen aan Rutger van Haersolte. Diens vader, Sweder, was een invloedrijk lid van de Staten-Generaal, en was onder meer als gezant naar de Deense koning gestuurd. Rutger had grote plannen met zijn nieuwe bezit. Hij noemde zich heer van Staverden en de traditionele pauw van het goed liet hij opnemen in zijn wapen. Rutger was de aanvoerder van de Oranjepartij en was tot drost van Twente benoemd. Dat ging niet van een leien dakje, want zijn tegenstanders beschuldigden hem van dubbele moord, meeneed en omkoperij. Daarom werd hij in Twente ontslagen. Vervolgens werd hij tot drost van Salland benoemd, aangezien zijn grootste vijand de functie in Twente had gekregen. De beide kemphanen bleven elkaar bestoken en regelmatig moesten verzoeningspogingen worden gedaan om het bestuur nog enigermate te doen functioneren. Rutger was getrouwd met Elisabeth van Pallandt, de dochter van de heer van Voorst en Keppel. Het huwelijk bleef kinderloos. Rutgers erfgenaam, een nichtje, gebruikte Staverden, geheel naar de heersende mode, als

zomerverblijf. Die rol bleef het huis ook in achttiende eeuw vervullen, maar niet altijd voor de familie zelf. Er zijn bijvoorbeeld advertenties waarin Staverden te huur wordt aangeboden.

De tuinen

Hoe het middeleeuwse kasteel er uitzag is onduidelijk. De vroegst bekende tekeningen van Staverden laten een huis zien, dat op basis van de architectonische kenmerken gedateerd kan worden in het midden van de zeventiende eeuw. Het als een deftig herenhuis omschreven gebouw stond in de achttiende eeuw in een vijver en kon door een brug worden bereikt. Vanaf de stenen brug liep een lange laan en ook was er een bos direct bij het huis. De brug leidde naar een voorplein met bijgebouwen, waaronder een boerderij. Aan het einde van achttiende eeuw was er duidelijk een landschappelijke aanleg om het huis, waarschijnlijk ingericht door J.G. Michael. Deze Michael had ook al op Doorwerth en Biljoen gewerkt.

Uit deze tijd stamt ook een legende rond het huis: daar zou de wegens lepra verstoten Eleonora van Engeland (1318-1355) hebben gewoond, nadat haar echtgenoot graaf Reinout II van Gelre haar de deur had gewezen. Ze zou op een eiland in de nabijgelegen beek zijn begraven. Een mooi verhaal, dat helaas niet waar is, omdat de prinses in de Broerenkerk in Deventer haar laatste rustplaats heeft gevonden.

Een buitenplaats is altijd een combinatie van huis, tuin en park. Staverden is een buitenplaats, maar ook een landgoed, omdat er ook flink wat agrarische gronden bij horen. Op een militaire kaart uit 1805 wordt duidelijk, dat nabij het huis nog een geometrische aanleg aanwezig was, maar dat het stelsel van lange lanen, de kronkelende beek, bossen en weilanden een ingewikkeld patroon vormen.

Ergens in de periode rond 1800 heeft de eigenaar het oude huis laten slopen, althans dat beweren bronnen uit die tijd. Het is echter ook zeer wel mogelijk dat alleen de beide torens zijn gesloopt en dat er zo een rechthoekig landhuis werd gevormd werd. Het dienstgebouw op het voorplein deed inmiddels dienst als koetshuis.

In de negentiende eeuw werden door de eigenaren nog veel gronden in de omgeving aangekocht. De heide werd ontgonnen en als weiland, bos, weiland en akkerland in gebruik genomen. De nieuwe eigenaar Jan Rudolf Kemper, die ook elders op de Veluwe veel

Vorige pagina en rechtsboven: Staverden, foto BBA.

Links: Staverden ca. 1920. Ansichtkaart.

bezittingen had, plantte naaldbossen. Dat gebeurde ook veel op de Utrechtse Heuvelrug. De vader van Jan Rudolf was al eigenaar van de kopermolen bij Vaassen. Kemper bouwde in 1866 voor de hervormde inwoners van de dorpen in de omgeving een kerkgebouw. Ook dat was iets wat vaker voorkwam bij eigenaren van grote landgoederen. De wandelende dominee Craandijk weet nog te melden, dat de heer en mevrouw Kemper met dankbaarheid door de lokale bevolking werden herinnerd.

Onder 's Jacob

In 1905 kocht de Rotterdamse burgemeester Frederik Bernard 's Jacob het landgoed Staverden. Frederik was de zoon van de vroegere gouverneur-generaal van Nederlands-Indië en was zijn loopbaan begonnen als ingenieur bij Rijkswaterstaat. Zoals zoveel van zijn familieleden was hij bij de spoorwegen gaan werken, maar in 1881 werd hij persoonlijk secretaris van zijn vader in Nederlands-Indië. Zijn familie was al generaties lang in het lokale en landelijke bestuur te vinden. Zo waren er diverse 's Jacobs lid van de Eerste en Tweede Kamer en Commissaris van de Koning in Utrecht. Frederik Bernard kwam na zijn terugkeer uit de oost in de Rotterdamse gemeenteraad terecht en werd er wethouder en later burgemeester van die stad. Ook nam hij zitting in de Provinciale Staten van Zuid-Holland en vervolgens in de Eerste Kamer. Hij trouwde met Mary Tempelman van der Hoeven en vestigde zich in 1905 op de Veluwe. De architecten L.A. van Essen en J. van Zeggeren kregen de opdracht Staverden te verbouwen en ook de tuin werd opnieuw ingericht. Zo werd de moestuin veranderd in een geometrische siertuin, compleet met doolhof. In de tuin werd een pauwenstandbeeld geplaatst. De herinnering aan 's Jacobs verblijf in de tropen kreeg uitdrukking door de bouw van kassen, waarin bananen, ananas, suikerriet, koffie, katoen en zelfs palmbomen werden gekweekt. De tuinen waren duidelijk de trots van de eigenaar. Hij woonde er als een landheer. Toen

al vielen de tuinen op: het huis was niet heel anders dan de andere sobere landhuizen op de Veluwe, maar in het groen was veel meer energie gestoken. Er was een brede laan met oranjebomen, gazons met prachtige bloemperken en een opvallende zonnewijzer. In 1911 werd nog een laatste veengebied in de omgeving ontgonnen en werd daar een modern boerenbedrijf ingericht. Op het landgoed verzezen bijzondere bijgebouwen, waaronder een modelboerderij, de 'Frederik Bernardshoeve' en een houten chalet, 'De witte pauwen'. De liberale 's Jacob, die in 1906 zijn burgemeestersfunctie neerlegde, overleed in 1935.

Na zijn dood werd het huis ingericht als vakantieverblijf voor het personeel van de Stoombootmaatschappij Nederland, later de Nederlandse Lloyd. In 1963 bood Herman Theodoor 's Jacob, een zoon van Frederik en mede-oprichter van het Geldersch Landschap, het huis aan die organisatie te koop aan. Die bleef het als hotel-restaurant en conferentieoord gebruiken. Tot diep in de jaren zeventig heeft bijvoorbeeld de Lloyd het huis gebruikt als zomerverblijf voor werknemers en hun gezinnen, die zich hier konden ontspannen. Het huis deed dienst als eetzaal, spelletjesruimte en hotel. De tuinen echter werden verwaarloosd. In ieder geval na de Tweede Wereldoorlog bleken de siertuin en parterres in grasland te zijn veranderd en waren veel kassen opgeruimd. Een deel van de directe omgeving werd ingericht als parkeerplaats. In 1999 werd een onderzoek uitgevoerd door bureau SB4 naar de historische overblijfselen van de tuinen van Staverden. Veel elementen bleken nog aanwezig en werden uitgangspunt van een herinrichtingsplan. Jarenlang is door bureau Oldenburger Historische Tuinen aan het herstel gewerkt en in 2007 zijn ze in nieuwe glorie opgeleverd. Het huis is nog steeds te huur voor feesten en partijen. Veel buitenplaatsen en kastelen hebben een nieuwe functie gevonden. Op die manier zijn ze economisch in staat om voort te bestaan en dat is van groot belang voor het behoud van deze cultuurhistorische parels. In 2012 staan de buitenplaatsen extra in de belangstelling vanwege het Jaar van de Buitenplaats. Ook Kasteelkatern zal daar ruime aandacht aan besteden. ■

Literatuur

- 'Analyse en toekomstvisie voor de tuin van Kasteel Staverden te Staverden', ongepubliceerd rapport SB4, Wageningen 1999
- F.M. Eliëns en J. Harenberg, Middeleeuwse kastelen van Gelderland, Rijswijk 1984
- K.A. Kalkwiek, De hertog en zijn burchten. Kastelen in de Gelderse geschiedenis tot 1543, Zaltbommel 1976
- G.G. Steur e.a., Acht zwerfstenen uit het Gelders landschap, Arnhem 1979

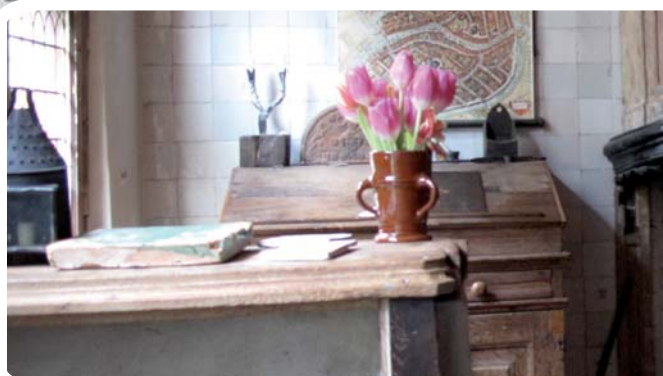
CONSERF MONUMENTENZORG

Conserf B.V. is een onafhankelijk Monumenten Adviesbureau dat zich richt op de instandhouding van monumentale panden in heel Nederland. Onze kerntaken zijn het opstellen van onderhoudsplannen, onderhoudsbegrotingen, bouwhistorische opnames en het geven van restauratiebegeleiding en advies aan eigenaren van monumentale panden. Ook voor het aanvragen van verschillende subsidies kunt u **Conserf** inschakelen.

Om een duidelijk inzicht te krijgen in de onderhoudsbehoeften en –kosten van een pand is een periodieke bouwkundige inspectie belangrijk. **Conserf** onderzoekt de bouwkundige staat van het monument en na de inspectie krijgt u een schriftelijke rapportage, waarin gebreken worden toegelicht door middel van foto's. U heeft dan een helder overzicht wanneer er wat gedaan moet worden aan het monument, en wat daarvan de kosten zullen zijn.

Conserf voert interieurinspecties uit waarbij gekeken wordt naar het hele gebouw. Schade aan interieurelementen kan vaak het resultaat zijn van bouwkundige gebreken. Denk aan de gevolgen van een lekkage in de dakgoot voor wandafwerking, muurschilderingen en lambriseringen. **Conserf** werkt met specialisten in het beheer en conserveren van roerend erfgoed met een kunsthistorische achtergrond.

Voorafgaande aan een verbouwing of restauratie van een historisch gebouw is men meestal verplicht om een cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren. **Conserf** brengt de bouw- en cultuurgeschiedenis in kaart en geeft een helder waardeoordeel over de verschillende historische elementen van het monument en de omgeving. Het cultuurhistorisch onderzoek ligt tevens aan de basis van een goed restauratieplan.

Kastelen in oorlogstijd

De verdediging van ons land werd in 1940 niet overgelaten aan kastelen, maar aan enkele grote verdedigingslinies. De Grebbelinie werd tot hoofdverdedigingslinie tegen een vijand uit het oosten omgevormd. Zo'n 50.000 militairen werden naar het gebied gestuurd. Er werden betonnen groepsschuilplaatsen gebouwd, loopgraven aangelegd en bestaande fortificaties in staat van paraatheid gebracht.² De soldaten werden ingekwartierd in de stadjes, dorpen en buurtschappen in de omgeving.³ Ook kastelen en buitenplaatsen bleken geschikte onderkomens. Deze huizen stonden veelal leeg en waren groot genoeg om een bataljon in onder te brengen. Zo verbleven er Nederlandse militairen op kasteel Geerestein te Woudenberg en op de buitenplaats Aardenburg te Doorn. Bij de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die fungeerde als tweede verdedigingslinie, werd een compagnie van het 42^e regiment infanterie ingekwartierd op de buitenplaats Vreedenhoef te Maarssen en ook werden troepen gelegd op het Vechtbuiten Over Holland te Nieuwersluis. Een derde linie, de Stelling van Amsterdam, verdedigde de hoofdstad. Ook daar werden buitenplaatsen gereed gemaakt voor de inkwartiering van soldaten, waaronder Spaarnberg te Santpoort-Zuid, Beeckestijn en Velsersbeek te Velsen-Zuid. Hier kwam het 12^e Nederlandse Regiment der Infanterie terecht. Dit alles was bedoeld om niet de indruk te wekken dat de mobilisatie uitsluitend tegen Hitler-Duitsland was gericht. Ondanks deze voorbereidingen kon de Duitse oorlogsmachine niet tot staan worden gebracht. Na de capitulatie werden kastelen en buitenplaatsen door de bezetter gevorderd en voor vele doeleinden ingericht. Zeker rond Utrecht, de stad die ook hoofdkwartier was van de NSB, kregen veel buitens een actieve rol. Zo kwam er een hoofdkwartier van de *Sicherheitsdienst* op de buitenplaats Dennenburg te Driebergen en werden de buitenplaatsen

Boven: Kasteel Geerestein bood begin 1940 onderdak aan Nederlandse militairen.

Rechts: In Zuid-Holland, op kasteel De Binckhorst te Den Haag, werd het VIII Regiment Zware Luchtdoelartillerie gelegd.

Canton en Peking te Baarn gebruikt als opslagplaats voor gestolen Joodse goederen. Daarnaast werd Cronenburgh te Loenen aan de Vecht het onderkomen van Duitse officieren en werd de buitenplaats Sparrendaal te Driebergen gebruikt als *Gästehaus*, waar vele feestjes voor de Duitse officieren werden gehouden. Alle kwamen intern beschäftigt uit de oorlog.

De residentie van de Oostenrijker Arthur Seyss-Inquart, de Duitse rijkscommissaris die ons land namens de bezetter bestuurde, was gevestigd op de buitenplaats Clingendael te Wassenaar. Wassenaar lag immers dicht bij het regeringscentrum in Den Haag. Seyss-Inquart leidde een levensstijl van adellijke ingetogenheid. Dat hij een buitenplaats betrof, was daarvan een logisch gevolg. Seyss-Inquart liet het huis deels verbouwen. Zo werd bijvoorbeeld de serre een concertzaal. Ook werd het landgoed extra beschermd door detachementen van de *Ordnungspolizei* en van de *Reichssicherheitsdienst*.⁴

De gehele Nederlandse kust maakte tijdens de oorlog deel uit van de *Atlantikwall*. Hitler streefde naar een verdedigingswal met een totale lengte van 5000 kilometer, van Noorwegen tot aan de grens met Spanje. Hiermee wilde hij zijn Derde Rijk beschermen tegen een mogelijke geallieerde invasie. IJmuiden, Den Helder, Hoek van Holland en Vlissingen gingen als *Festung* deel uitmaken van deze immense kustverdediging.⁵

Historische buitenplaatsen in en om Velsen kregen een belangrijke strategische positie binnen de fortificaties. De buitenplaatsen werden gebruikt voor uiteenlopende militaire doeleinden en kregen tevens te maken met de desastreuze gevolgen van dit Duitse militaire bolwerk. Zo ging de buitenplaats Schoonenberg te Driehuis fungeren als onderkomen voor het *Festungskommando*. Het huis werd een zwaar bewaakt en gecamoufleerd commandocentrum onder de naam *Widerstandsnest 109*.⁶ Op de buitenplaats Beeckesteijn te Velsen-Zuid werden Duitse soldaten ingekwartierd met als taak de zuidoostkant van de tankgracht te bewaken. Op beide buitenplaatsen werden bunkers gebouwd. De huizen zelf werden beschilderd in camouflagekleuren. Ze leden nog meer schade door de oorlog, want toen in 1944 de angst voor een geal-

lieerde landing groeide, werd door de Duitsers rond Velsen en IJmuiden in hoog tempo schootsveld gecreëerd. Dit had tot gevolg dat onder andere de buitenplaatsen Huis te Velsen, hofstede Roos en Beek te Santpoort, huize Te Wisse, huize Hagevelt te Driehuis en de hofstede Beekvliet te Velsbroek door de Duitsers werden opgeblazen. Een andere rol van kastelen was ook in aansluiting met hun historische functie: een veilige haven vormen. In diverse kastelen, zoals Radboud in Medemblik, werden bergplaatsen ingericht voor kunstschaten uit Nederlandse musea of van particulieren.⁸ Ook op kasteel Nederhemert werden waardevolle kunstvoorwerpen ondergebracht. Dat bleek geen garantie voor behoud. In 1944 werd het kasteel beschoten en vloog in brand. De opgeslagen kunst ging, net als de inboedel van de familie Van Wassenaer, in vlammen op. Kort voor de brand bracht de leider van de NSB, Anton Mussert, een bezoek aan het kasteel. Hij verliet het huis met twaalf kisten porselein.... Sommige kastelen en buitenplaatsen werden ingericht als ziekenhuis. Voorbeelden zijn de buitenplaatsen Rust en Vreugd te Wassenaar, Blumenthal te Vaals en Exaten te Baexem. Ook kasteel Kinkelenburg te Bommel vervulde deze functie. Kasteel Renswoude te Renswoude diende als Duits Rode Kruis Hospitaal. Ook werd er aan vertier voor Duitse soldaten gedacht. Zo functioneerde de Baarnse vleugel van Paleis Soestdijk als rust- en vakantieoord voor de Duitse soldaten. Dit terwijl de hoofd vleugel nog geheel was ingericht alsof de koninklijke familie even afwezig was. Buitenplaats Warnsborn te Arnhem werd een recreatieoord, waar vele feestjes werden gehouden. Havezathe Klencke te Oosterhesselen werd omgetoverd tot bordeel. Kasteel de Grote Ruwenberg te St. Michielsgestel, tegenwoordig een klooster, werd een gijzelaarskamp voor honderdvijftig krijgsgevangenen.

Boven: Op Huis Bergh in 's-Heerenberg werden tijdens de Tweede Wereldoorlog kunstschaten opgeslagen.

Rechts: Bijschrift: Kasteel Eerde te Ommen functioneerde als kostschool voor Duitse kinderen.

Het laatste oorlogsjaar

Na een 'kalmte' periode werd ons land vanaf 1944 opnieuw met vele directe oorlogshandelingen geconfronteerd. Na de geallieerde landing in Normandië schoof de frontlinie langzaam naar het noorden. De Duitsers zochten naar manieren om de opmars tot staan te brengen en brachten daarvoor onder meer raketten, zogenaamde *Vergeltungswaffen* (V1 en V2), in stelling. Op 8 september 1944 werd de eerste V2 vanuit Wassenaar afgeschoten.⁹ V2-lanceringsplatformen stonden onder andere opgesteld op de buitenplaatsen Duivenvoorde te Voorschoten, Duindigt, Eikenhorst en Beukenhorst te Wassenaar en op Ockenburgh te Loosduinen. In en om Wassenaar hebben uiteindelijk 1039 V2-lanceringen plaatsgevonden. Lang niet al die lanceringen waren succesvol. Bewoners uit de omgeving zaten elke keer in spanning of alles vlekkeloos zou verlopen. Uiteindelijk zijn er 87 lanceringen mislukt en stortten deze raketten in de omgeving neer.¹⁰ Zo ging het op 27 oktober 1944 mis op de buitenplaats Beukenhorst te Wassenaar. Bij de lancering van 14.00 uur schoot de V2 de lucht in, maar kwam direct weer naar beneden, waardoor een groot deel van de lanceeruitrusting vernield werd. Twaalf Duitse soldaten kwamen om het leven en het huis werd zwaar beschadigd.¹¹ In maart en april van 1945 vielen de Geallieerden vanuit de lucht de lanceerplatformen aan. Door bombardementen op de buitenplaatsen Duindigt en Eikenhorst raakten niet enkel deze buitenplaatsen zwaar beschadigd. Ook de huizen van de omliggende buitenplaatsen Voorlinden, Huis ten Bosch, Oosterbeek en Duinhorst werden geraakt. Geallieerde grondtroepen betraden Nederlands grondgebied in de herfst van 1944. Om de strategisch belangrijke bruggen over de grote rivieren in handen te krijgen voordat de Duitsers die konden opblazen, werd het plan gelanceerd in één keer door te stoten naar Arnhem en Nijmegen. Daarmee zou ook het Ruhrgebied open liggen voor de opmars. Aanvankelijk was deze operatie succesvol en lukte het om een diepe corridor dwars door Noord-Brabant te slaan. Rond Arnhem echter bleken veel meer Duitse troepen gelegerd dan verwacht en deze waren ook veel zwaarder bewapend dan de luchtlandingstro-

pen die waren ingezet om de bruggen te bezetten.¹² De slag om Arnhem duurde slechts negen dagen, maar lang genoeg om één grote ravage achter te laten. Ook vele kastelen en buitenplaatsen in en om Arnhem kregen het zwaar te verduren. De buitenplaatsen Menthenberg en Klarenbeek, beide gelegen in Arnhem, raakten zwaar beschadigd bij het vuurgevecht. Andere buitenplaatsen in Arnhem, zoals Presikhaaf, Sonsbeek en Zypendaal kwamen relatief ongeschonden uit deze strijd. De in de naaste omgeving gelegen walburg de Duno te Heveadorp en het huis Mariëndaal te Oosterbeek werden daarentegen zwaar getroffen. Bovendien werden tijdens de geallieerde terugtocht in Renkum de buitenplaatsen Hemelsche Berg en de Oorsprong met de grond gelijk gemaakt.

Na deze nederlaag besloot men aan geallieerde zijde dat een bevoorradings vanuit Antwerpen prioriteit had. De Westerschelde moest worden veroverd. Aanvallen was geen optie en daarom werd besloten om Walcheren te inunderen. Hiermee zouden de Duitse troepen in het nauw gedreven worden. In oktober 1944 bestookten geallieerde vliegtuigen zo'n tweeënhalf uur lang de Westkapelse zeedijk. In de daaropvolgende week werd een aantal bombardementen uitgevoerd, waardoor er meerdere gaten in de dijken ontstonden.¹³ Helaas werden niet alleen de dijken getroffen, maar gingen ook vele huizen ten onder, waaronder de buitenplaats de Elderschans te Aardenburg.¹⁴

Walcheren kwam bijna geheel onder water te liggen, wat resulteerde in ondergelopen buitenplaatsen zoals Toornvliedt en Poppenroede te Middelburg, de buitenplaatsen in de Manteling op Schouwen-Duiveland, Overduin en 't Middenhof te Oostkapelle, alsmede het landgoed Duinvliet te Domburg. Ook hier waren het voornamelijk de tuinen die de grootste schade opliepen. Op 8 november gaven de laatste Duitsers op dit eiland zich uiteindelijk over en kon langzaam worden begonnen met het leegpompen van de ondergelopen gebieden.¹⁵

Ook in het zuiden werd zwaar gevochten. Maandenlang hielden de Duitse troepen stand op de westelijke Maasoever in Limburg. Deze strijd had ook gevolgen voor menig kasteel en buitenplaats, waarin troepen waren gelegerd.

Bij de gevechten werden het buitenhuis Wernhoutsburg te Wernhout, huize Westerveld te Elden, de Hof te Dieren en het huis Westering te Maasbree door de Geallieerden in puin geschoten. Kasteel De Heest te Lochem en kasteel De Nyenbeek te Voorst hadden meer geluk. Deze huizen raakten bij het verjagen van de Duitsers licht tot zwaar beschadigd. Kasteel Hemmen in de Overbetuwe werd zwaar beschoten, omdat zich daar Duitse parachutisten hadden verschanst.

Andere kastelen en buitenplaatsen moesten geallieerde luchtbombardementen verduren of lagen midden in de vuurlinie. Zo werden door de Geallieerden Groot Kasteel te Deurne, kasteel Enghuizen te Hummelo, kasteel Schuilenburg te Terborg, huis Den Eng te Lienden en de voorburch van kasteel Hedel te Hedel in puin geschoten. Andere kastelen en buitenplaatsen in deze regio raakten door de geallieerde beschietingen en bombardementen zwaar beschadigd. Hieronder bevonden zich onder andere kasteel Boxmeer te Boxmeer, kasteel Dussen te Dussen, kasteel Wisch te Terborg, kasteel Ammersoyen te Ammerzoden, huis Landfort te Mechelen, slot Rossum te Rossum en kasteel Huis Bree te Maasbree. Ook de terugtrekkende Duitsers hebben in de laatste fase van de oorlog de nodige schade aangericht. Sommige kastelen en buitenplaatsen werden bewust vernield zodat ze voor de geallieerde troepen onbruikbaar waren. De kastelen Asten te Heusden, Lathum te Lathum, Doornenburg te Doornenburg, de resten van Wadestein te Herwijnen, Blitterswijck te Blitterswijck, burcht Kessel te Kessel en de ruïne van het Gebroken Slot te Grubbenvorst werden door de Duitsers opgeblazen. Hoeve Boekenderhof te Baarlo en hof te Bingerden te Angerlo overleefden de Duitse aftocht ook niet. Zij werden bij vertrek in brand gestoken. Al met al hebben de kastelen en buitenplaatsen

Boven: Kasteel Doorwerth werd grotendeels verwoest door de slag bij Arnhem.

Links: De Hof te Dieren in Dieren aan de IJssel in Gelderland werd gereduceerd tot een ruïne na beschietingen.

Rechts: Groot Kasteel te Deurne na de geallieerde beschietingen.

Rechtsboven: Nederhemert zoals dat er in 1945 bij stond.

sen in Nederland het nodige te verduren gehad tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De droevige eindstand

Zowel de Duitse bezetter als de geallieerde bevrijders hebben schade aan kastelen en buitenplaatsen veroorzaakt. Veel schade is ontstaan tijdens het gebruik door Duitse instellingen, maar vaak was het directe oorlogsgeweld als bombardementen en beschietingen ingrijpender. De inventarisaties van vlak na de Tweede Wereldoorlog van tientallen aangetaste kastelen en buitenplaatsen laat het volgende resultaat zien. De minste schadegevallen zijn veroorzaakt door de Geallieerden als bewoners en gebruikers van de objecten: slechts 7%. De Duitsers hebben met hun vuurgevechten en bombardementen zo'n 15% van de oorlogsschade aangericht. 38% van de schadegevallen werd veroorzaakt door bombardementen en beschietingen van de Geallieerden. Het zijn uiteindelijk de Duitsers die de meeste schadegevallen hebben aangericht door de vordering van kastelen en buitenplaatsen. Dit bedraagt zo'n 40%. Het gebruik van de monumentale gebouwen voor onderdak en inkwartiering, opslag van goederen en munitie, als werkruimte en hoofdkwartier heeft een zware tol geëist. Er is vaak sprake van schade aan het interieur, uiteenlopend van lichte tot zeer zwaar.

Deze uitslag is opvallend, omdat verwacht werd dat de meeste schadegevallen in het laatste jaar van de oorlog zouden zijn gevallen, door de vele bombardementen en veldslagen. Toch zijn er bij de uitslag enkele kanttekeningen te plaatsen. Het is bijvoorbeeld onduidelijk in hoeverre eigenaren na de oorlog eventueel eerder aanwezige schade of ongemak op het conto van de bezetter hebben geschreven. Ook zal men eerder geneigd zijn geweest de Duitsers de schuld te geven dan de bevrijders, als beide partijen het huis een tijdlang in gebruik hadden gehad. De schade verschilt ook van karakter. Bijna 44% van de totale schade werd opgelopen in het laatste jaar van de

Nederhorst. Ruïne van het Kasteel

oorlog. Menig kasteel werd in deze periode tot puin gebombardeerd. Als we bekijken wie hier de meeste schade heeft aangericht, dan moeten we tot de conclusie komen dat in 68% van deze gevallen de Geallieerden het leed hebben veroorzaakt. We kunnen dus wel zeggen dat de Duitsers de meeste schadegevallen hebben aangericht, maar we moeten concluderen dat de ingrijpendste vernielingen toch door de Geallieerden zijn aangericht. Dat is logisch, gezien het verloop van de oorlog. Waar gehakt wordt, vallen spaanders. Een ding is duidelijk geworden: de inspanningen vóór de oorlog om erfgoed voor aantasting te beschermen, hebben weinig uitgehaald. ■

Noten

- 1 R.D. Storm Buysing, in: *Kasteelen in Gelderland*, Arnhem 1948; C. van den Veken, 'Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland', *Bulletin NOB* (1947).
- 2 J. Blokker, *Oorlog in je achtertuin: verhalen van de Grebbe-linie*, Zwolle 2010, p. 12.
- 3 Blokker 2010, p. 11.
- 4 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4: 1-2 mei '40-maart '41*, Den Haag 1972, pp. 59-60.
- 5 S. Rolle, *De Velsense buitenplaatsen in oorlogstijd: gebeurtenissen in de periode 1939-1945*, Velsen-Zuid 1995, p. 1.
- 6 J. Morren, *Kastelen en buitenplaatsen in Velsen. Deel 2 Driehuis en Velsbroek*, Velsen 2004, p. 98.
- 7 Rolle 1995, p. 6.
- 8 C. van der Peet, G. Steenmeijer en P. van der Jagt, 'Van dienst der rijksgebouwen naar rijksgebouwen-dienst 1924-1957: overzicht' in: C. van der Peet en G. Steenmeijer (ea.), *De Rijksbouwmeesters: twee eeuwen van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 449-480, aldaar p. 465; W. Nijhof, J.H. van Heek 1873-1957: *kunst, katoen en kastelen*, Zwolle 2008, p. 398.
- 9 Verbeek 2003, p. 10.
- 10 Verbeek 2003, p. 19.
- 11 Verbeek 2003, p. 17.
- 12 Cammaert 1983, p. 14.
- 13 J. Kramer-Vreugdenhil, *Eilandbewoners: bezetting en inundatie in drie Walcherse dorpen*, Amsterdam 2001, p. 173 en p. 176.
- 14 J.P. van den Broecke, *Middeleeuwse kastelen van Zeeland: bijzonderheden over verdwenen burchten en ridderhofsteden*, Delft 1978, p. 58.
- 15 Kramer-Vreugdenhil 2001, p.188.

BEDREIGDE KASTELEN

DOOR ANNEMIEKE WIELINGA

Leve de crisis!

Het is opvallend hoe het aantal bedreigingen m.b.t. kastelen is gedaald sedert de jongste economische en financiële crisis. Een aantal nieuwbouwprojecten in de directe omgeving van onze kastelen en historische buitenplaatsen is even stilgelegd. Plannen zijn tijdelijk in een bureaula opgeborgen. Stilte voor de storm, want als de economie zich weer zal herstellen komen ze zeker in alle hevigheid terug.

Eerde (Ommen, Overijssel)

Over de bouwplannen bij kasteel Eerde, dat wil zeggen de realisatie van het nieuwe schoolgebouw in de

voormalige moestuin direct achter het kasteel is in KasteelKatern al regelmatig geschreven. De plannen zullen worden uitgevoerd. Bij het uitgraven van de plek waar het nieuwe gebouw (gedeeltelijk) ondergronds zal worden opgericht, is een belangwekkende archeologische vondst gedaan. Er werd een grachtenstelsel ontdekt bestaande uit vier grachten, afgewisseld met wallen waarop wellicht palissades hebben gestaan. Dit grachtenstelsel dateert hoogstwaarschijnlijk uit de late dertiende eeuw. Een dergelijke grote aanleg rondom een (waarschijnlijk) houten versterking is ook logisch in dit gebied, dat bekend stond als doorgangsgebied voor de handel met het noorden.

De NKS heeft herhaaldelijk gepleit om vooraf gedegen bodemonderzoek uit te voeren, omdat de kans groot was dat er archeologische resten aanwezig waren. He-las is ons advies om bij voorkeur niet hier te bouwen, in de wind geslagen. Naar nu blijkt was de waarschuwing terecht.

advertentie

K O Z E L

Kozel bouw

Nieuwbouw
Onderhoud
Renovatie
Restauratie

gespecialiseerd in
monumentenrestauraties

Melkwegstraat 16
2516 AJ Den Haag

T 070 381 51 11
F 070 383 95 36

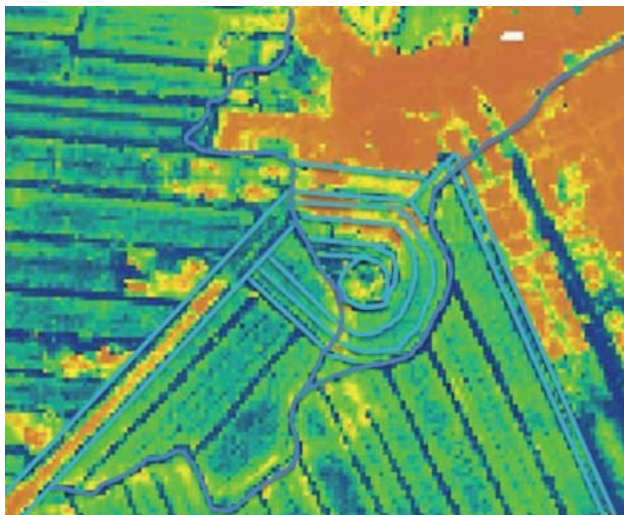
info@kozelbouw.nl
www.kozelbouw.nl

Kromme Kamp (Waarder, gemeente Bodegraven-Reeuwijk, Zuid-Holland)

Ook in Waarder in de gemeente Bodegraven-Reeuwijk (Zuid-Holland), waar de gemeente op het perceel Kromme Kamp een woningbouwproject wil realiseren, bestaat de kans dat het bodemarchief beschadigd gaat worden. De Kromme Kamp is een min of meer cirkelvormig stuk grond. Verkennend veld- en bureauonderzoek uit 2001-2004 leverde weinig op, maar de plek is wel aangemerkt als van hoge archeologisch waarde. Er zou op die plaats in ieder geval een motte hebben gelegen. Inderdaad blijkt nieuw onderzoek in 2011 door senior archeoloog P.C. de Boer belangrijke vondsten te hebben opgeleverd. Er heeft geen motte gelegen, maar een groot kasteelcomplex omgeven door een stelsel van vier grachten. De vorm van het terrein laat ook deze structuur, een burcht omgeven door een uitgebreid grachtenstelsel, zien.

De aanleg van dit kasteelcomplex stamt uit de dertiende eeuw, ongeveer uit dezelfde periode als het vroege Eerde. Dit nieuwe onderzoek is in het projectbesluit van de gemeente niet meegenomen en als er geen actie wordt ondernomen, dreigt dit waardevolle terrein te verdwijnen onder nieuwbouw. Per brief heeft de NKS de gemeente op de hoogte gesteld van de nieuwe onderzoeksresultaten en hoopt daarmee een discussie te kunnen starten om de vondsten te kunnen beschermen en wellicht is het mogelijk om deze te integreren in de nieuwe woonwijk.

Links: Luchtfoto van Eerde.

Boven: Reconstructie van het mogelijke waterburchtcomplex te Waarder geprojecteerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland (www.ahn.nl). Foto uit: Archeologisch onderzoek van het omgrachte terrein de Kromme Kamp te Waarder. Een Waterburcht bedreigd?, Drs. P.C. de Boer, 2011.

Hoe het ook kan: Een woontoren te Hellevoetsluis

Kastelen waren niet alleen het onderkomen voor rijke adellijke families, geestelijken, kloosters en kapittels beschermde hun bezittingen ook door versterkingen. Bij Hellevoetsluis is onlangs een woontoren aangetroffen die behoorde tot de Vlaamse abdij Ter Doest. Op de bewuste plek, Ravense Hoek, werd al eerder een dertiende-eeuwse begraafplaats aangetroffen en, in 1978, verderop een ongeveer 3 meter diepe fundering van een, waarschijnlijk ingemottete, bakstenen woontoren op een cirkelvormig eiland. De gemeente wil de resten van de woontoren gaan inpassen in de stedenbouwkundige plannen van het terrein en gaf bureau BOOR uit Rotterdam opdracht tot een sleuvenonderzoek (zie hiervoor : A.J. Guiran, *Een 13e-eeuwse bakstenen woontoren te Hellevoetsluis, bij de uithof Oost-*

hoek van de Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest, BOOR-rapport 56, Rotterdam 2000).

Veel is verloren gegaan door overstroming en intensieve vervening. Boeren die er vervolgens ploegden haalden vaak stenen mee naar boven.

De woontoren diende waarschijnlijk als woning voor het hoofd van de uithof en als opslagplaats. Aan het einde van de dertiende eeuw was er strijd tussen Holland en Vlaanderen en het is goed denkbaar dat de uithof toen behoefte had aan een versterkte plek, waar men zich kon terugtrekken als er gewapende troepen langstrokken.

De woontoren en het eiland zijn overblijfselen van een belangrijk verleden. Het wordt dan ook aangeraden ze te behouden voor toekomstige generaties. Door het ophogen van het eiland blijven de resten bewaard en door het herstel van de gracht wordt de plek herkenbaar. Een lieu de memoire voor Hellevoetsluis.

Bouwhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek vanzelfsprekend?

Deze voorbeelden blijken geen uitzondering. De Erfgoedinspectie van het ministerie van OCW bracht dit jaar een rapport uit over hoe gemeenten omgaan met het bouw- en cultuurhistorisch onderzoek: *Erfgoedinspectie Ministerie*

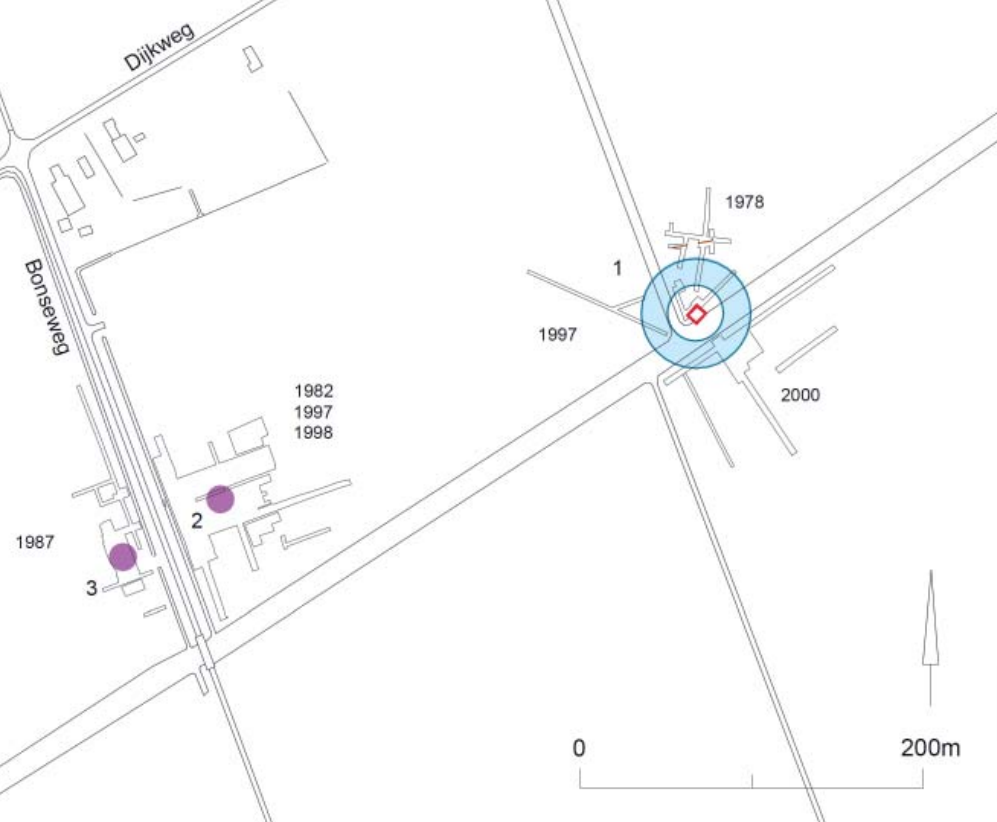
advertentie

Een gezonde kijk op onroerend goed

Houtinsectenbestrijding | Zwamsanering
Houtrestauratie met epoxytechniek | Isochips®-kruipruimteisolatie
Vochtwering | Kruipruimterenovatie | Constructiedroging
Heteluchtmethode | Zuurstofarmeluchtmethode | Microgolvenmethode
Onderzoek met de videoscope | Inspectieabonnementen

Vestigingen in: Alphen aan den Rijn | Liempde | Echt
Heerhugowaard | Assen | Mechelen (B)

www.vanlierop.nl

Als in bestemmingsplannen cultuurhistorie een plek krijgt, gebaseerd op gedegen bouwhistorisch en cultuurhistorisch onderzoek, zal dit zeker een positief effect hebben bij de integratie van cultuurhistorie binnen in de ruimtelijke ordening. Onze kastelen en historische buitenplaatsen, ruïnes en kasteelplaatsen zullen daar zeker van profiteren. ■

Annemieke Wielinga is
directeur van de NKS

BOEKEN

R.H.M. van Immerseel, met medewerking van A.M.M. van Haperen.

“Dat de Overduinsche bloemhof bloei”.
De geschiedenis van de buitenplaats Overduin in Oostkapelle.
zp 2010.

De Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB) is op 1 januari 2011 opgegaan in de Stichting In Arcadië. De PHB voerde in 2008 een onderzoek uit naar de buitenplaats Overduin in Oostkapelle en In Arcadië heeft dat nu in een handzaam boekwerkje uitgegeven. Het boek is volgens de traditionele indeling bouwgeschiedenis – bewoningsgeschiedenis – tuin en park opgezet, net als de NKS-reeks *Nederlandse Kastelen*, alleen ligt de nadruk duidelijk bij het laatste onderdeel. De beschrijving van tuin en park neemt ruim de helft van de ruimte in beslag. Overduin begon waarschijnlijk als boerderij in de zestiende eeuw. Het grondgebied was lange tijd in bezit van het klooster van Rijsburg maar kwam na de Reformatie in handen van de Staten van Zeeland. Die verkochten veel van hun bezittingen aan particulieren en een van hen heeft er later een buitenplaats van gemaakt. Het hoofdhuis werd in de achttiende eeuw afgebroken. De uit Utrecht afkomstige nieuwe eigenaar De Jonge van Ellemeet bouwde er rond 1840 een nieuwe

van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Verantwoord moderniseren Bouw- en cultuurhistorisch onderzoek in gemeenten*, Mei 2011. Daarmee is het vaak niet best gesteld.

De voor het monumentenbeleid verantwoordelijke ambtenaren blijken veelal niet op de hoogte te zijn van de definitie van bouwhistorisch onderzoek. De in 2009 door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) uitgebrachte *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* zijn bij gemeenten vrijwel onbekend. Dat geldt ook voor de RCE-brochure uit 2011 *Bouwhistorisch onderzoek werkt! Geef bouwhistorie een plaats in het gemeentelijk erfgoed beleid* waarin beschreven staat welke ruimte de bestaande wet- en regelgeving biedt ten aanzien van bouwhistorie. De Erfgoedinspectie adviseert de rijksoverheid hierin een sturend beleid te voeren.

Bouwhistorisch onderzoek is voor veel gemeenten geen vanzelfsprekendheid. Daarin zou verandering moeten komen. Uit onderzoek is gebleken dat 12% van de gemeenten altijd bouwhistorisch onderzoek doet, 66% soms en 10% nooit. Dat is een slecht resultaat als het gaat om ons erfgoed. Ook hierin zou de rijksoverheid moeten sturen en het bouwhistorisch onderzoek laten

Boven: Locatie van woontoren bij Hellevoetsluis (bij nummer 1).

verankeren in het gemeentelijk beleid. Dit geldt ook voor het cultuurhistorisch onderzoek met betrekking tot bestemmingsplannen. Het advies van de Erfgoedinspectie is dan ook om in geval van voorgenomen wijzigingen in de ruimtelijke ordening, bouwhistorisch onderzoek en cultuurhistorisch onderzoek te laten doen. De NKS pleit al jaren voor het verplicht stellen van een CHER (cultuurhistorisch effectrapportage, te vergelijken met de wel verplichte MER, milieu-effectrapportage). Het rapport van de erfgoedinspectie besteedt ook een paragraaf aan de kwaliteitsnormen van zowel het bouwhistorisch als het cultuurhistorisch onderzoek. Op dit moment worden er door de gemeenten die wel onderzoek laten doen geen kwaliteitsnormen voor vakmanschap gehanteerd. Daarom richtte de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) in 2010 de Bond voor Nederlandse Bouwhistorici op. Deze vakvereniging is bezig een beroepscode en een erkenningsregeling op te stellen om bouwhistorici te kunnen toetsen en registreren.

fraaie woning, waarin hij onder meer zijn uitgebreide verzameling *Catsiana*, voorwerpen en geschriften van de dichter Jacob Cats, onder bracht. Latere eigenaren hebben het huis nog een aantal malen gemoderniseerd en ook de tuinen en parkbossen aangepast. De inundatie van Walcheren in 1944 vernietigde de bomen en planten, waarna er een eenvoudiger park is aangeplant. Het boek geeft veel gedetailleerde informatie over huis en park, wat minder uit de verf komen de bewoners.

M. Tuin.

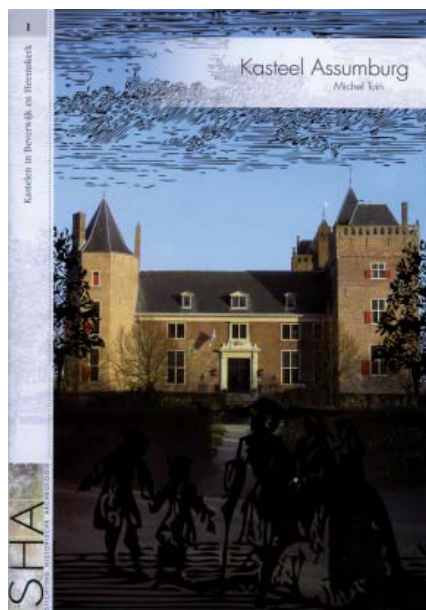
Kasteel Assumburg in Heemskerk.

Heemskerk 2011.

ISBN 978 90 816773 0 1

Ook het kasteel Assumburg bij Heemskerk is onderwerp van een monografie. Dit middeleeuws kasteel is tegenwoordig in gebruik als jeugdhoeve en maakte ooit deel uit van een gordel van kastelen tussen Beverwijk en Nootdorp in de duinen. De auteur laat het kasteel ontstaan uit een curtus van het gravenhuis van Holland. Graaf Willem II en zijn broer Floris verkopen een deel van zijn grondgebied rond Heemskerk aan twee families, de Van Haerlems en de Van Egmonds die samen met de Van Assendelfts een grote rol speelden met betrekking tot het kasteel. Er zouden familiale verbanden kunnen zijn tussen deze machtige heren, die in het Kennemerland een belangrijke rol

gaan spelen. Het eerste Huis te Assum zou deels eigendom zijn van de familie Van Velsen en deels van de Van Rietwijks, die ook weer allerlei banden hebben met de Van Egmonds. Het kasteel, waarschijnlijk begonnen als eenvoudige woontoren, werd in de loop van de tijd uitgebreid met torens en zaalbouwen, een voorburch en grachten. Het gidsje over Assumburg is ruim geïllustreerd maar klein van formaat. Dat betekent dat de afbeeldingen vrij klein zijn afgedrukt, wat soms jammer is, en ook de tekst is in een klein corps gedrukt. Het is misschien bedoeld als een handzaam gidsje voor de bezoeker, al is het kasteel niet vrij toegankelijk. De auteur heeft echter veel informatie boven water gehaald

die een mooie basis zou kunnen vormen voor een grotere studie naar dit kasteel en de omgeving. De relatie met de andere kastelen in de gordel zou interessant zijn als studieobject en ook is meer informatie over de verschillende bewoners en hun invloed op het kasteel zeker niet overbodig. Kortom, een mooie aanzet die hopelijk ooit gevolgd wordt door een groter werk!

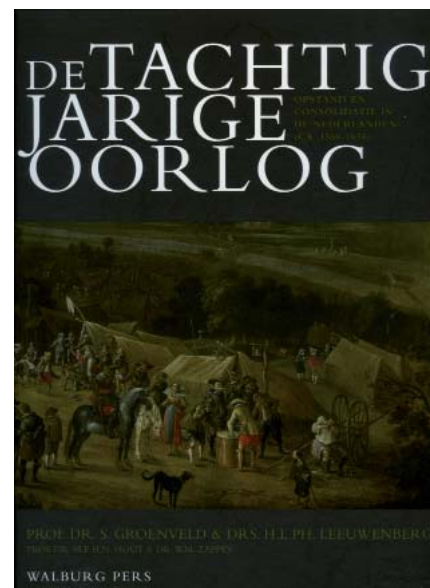
S. Groenveld e.a.

De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650).

Zutphen 2008.

ISBN 978 90 5730 537 5

Er zijn maar weinig moderne klassiekers in de Nederlandse geschiedschrijving, maar *De kogel door de kerk / De Bruid in de schuit* (Utrecht, 1979), het tweeluik over de Opstand, behoort daar zeker toe. De aanleiding voor de uitgave toen was het 400ste jubileum van de Unie van Utrecht en sindsdien zijn met enige regelmaat heruitgaven verschenen. In 2008 kwamen beide boeken in één band uit, onder de titel *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*. In de inleiding wordt gesproken van een grondige herziening. Een oppervlakkige vergelijking met eerdere drukken relateert dat ietwat. Veel teksten zijn identiek, zelfs de meeste tussenkopjes komen nog overeen. Sommige onderdelen zijn genuanceerd, aangevuld of er zijn alternatieve interpretaties bij opgenomen. Wat een ingrijpend verschil uitmaakt is de full color uitgave. Daardoor komen de illustraties veel beter tot hun recht. *De Tachtigjarige Oorlog* blijft een belangrijk naslagwerk. Het feit dat over dit onderwerp druk na druk kan verschijnen, bewijst eens te meer hoe, naast de Tweede Wereldoorlog, deze periode nog steeds als vormend voor onze natie wordt gezien. Voor kasteelliefhebbers toont het boek aan, dat in de oorlogvoering kastelen slechts een ondergeschikte rol speelden en hun militaire betekenis goeddeels verloren hadden. De moderne fortificaties hadden hun taak volkomen overgenomen.

In 1852 schrijft Harriet Beecher Stowe 'De negerhut van oom Tom', waardoor voor het eerst het grote publiek wordt gewezen op de mensonterende kanten van slavernij en mensenhandel. In datzelfde jaar wordt Donatus opgericht. Sinds die tijd verzekeren wij kerkgebouwen, monumenten en zorginstellingen. Zonder winstoogmerk. Met veel expertise. Voor meer informatie zie www.donatus.nl of bel 073 - 522 17 00.